

FOTOSCHRIFT

NR 9

Dienaars van het evangelie

Wie de eerste bewoners van het Engwierumer polderhuisje zijn geweest is niet bekend. Het stond tegen de Lauwerszeedijk aan in een wijds en verlaten landschap. De toenmalige dijkgraaf heeft het laten bouwen. Na 1877 woonden er Martinus Westerhof en Jantje Jacobs Eisenga. De man was landarbeider en de vrouw hield overdag toezicht op het buitendijkse kwelder- en veengebied. Jantje was ondanks haar geïsoleerde bestaan bijzonder geïnteresseerd in de kerkelijke ontwikkelingen. In gezelschap van gelijkgestemden liep zij op meerdere zondagen via Dokkumer Nieuwe Zijlen over Zoutkamp naar Ulrum om zich daar onder het gehoor van een afgescheiden predikant te kunnen begeven. De afstand van de tocht bedroeg ongeveer achttien kilometer, waarbij ze het toen nog brede Reitdiep moesten oversteken.

De Afscheiding die zich in het Groningse Ulrum in 1834 onder leiding van dominee Hendrik de Cock had voltrokken, stond aan het begin van een ontwikkeling die leidde tot het ontstaan van verschillende gereformeerde kerken. Idealiseren van het erfdeel van de vaders, conservatisme en volkse overtuiging zijn kenmerkend voor de afgescheidenen die zich niet zonder geestdrijverij afzetten tegen de verlichte geest der eeuw van de deftigheid. In theologisch opzicht moest de moderne moraal plaats maken voor de oude calvinistische genadeleer. De tumultueus verlopen afzetting van De Cock en de daarop volgende uittreding van de 'ware kerk' uit de hervormde staatskerk leidden tot maatregelen van de overheid zoals vergaderverboden en inkwartiering van soldaten. De Cock werd enkele maanden in de gevangenis te Groningen opgesloten.

In Ulrum woonde in die tijd Marten Douwes Teenstra die juist teruggekeerd was van een verblijf op Java en in Suriname, waar hij werkte als ambtenaar en landbouwkundige. Hij kreeg bekendheid als fervent tegenstander van de slavernij. In een boekje over de gebeurtenissen in zijn dorp maakte hij geen geheim van zijn grote afschuw van dominee De Cock en zijn medestanders. Toch formuleerde hij precies waar het in het meningsverschil tussen de afgescheidenen en de hervormden om draaide. 'Pligtsbetrachting, deugd, braafheid, barmhartigheid, liefde en mensenmin behooren tot de zeden en gewoonten van het land, tot de welvoegelijkheid, het *Decorum*, enz. en hebben met de ware gereformeerde Godsdienst niets gemeens.'

De toeloop van buiten het dorp naar de orthodoxe prediking was groot, waardoor een enorme drukte in de herberg ontstond, maar helaas vertrok menigeen zonder te betalen. In meerdere geschriften schilderde de doopsgezinde Teenstra

de cocksianen af als hoerenlopers en zuiplappen. Zij waren immers van mening dat genade verkregen kon worden door veel te zondigen. Vooral echter klaagde hij de leider van het verzet tegen de staatsgodsdienst aan. Ten huize van de kerkvoogd Abel Jans Sleuver had hij, zichzelf op de borst tikkend, de woorden gesproken: 'Ik kondige u in naam van God de eeuwige verdoemenis aan.' Zelfs De Cocks strijdmakker Hendrik Peter Scholte ging dit wat te ver gezien zijn kritiek op de 'roomse' opvatting dat buiten de afgescheiden kerk geen zaligheid is.

Dat de kerkelijke woelingen uitgerekend in het afgelegen Ulrum plaatsvonden verbaasde Teenstra eigenlijk niet. In zijn *Volkverhalen en legenden* deed hij verslag van het aldaar heersende bijgeloof. Aan spookverschijningen en visioenen was er geen gebrek. Zo liep er in het dorp op het moment van schrijven een overleden oude bakkersvrouw rond. Maar nog wonderlijker was het aanbod van geneeswijzen. Eens maakte de plaatselijke smid voor iemand die aan 'zinkings' leed ringen van spijkers uit oude doodskisten die de zieke om de vingers diende te dragen. De plaatselijke paardedokter Hendrik Geerts Klatter beschikte voor dezelfde kwaal over een andere therapie. De lijder moest een zwarte kat slachten, opensnijden en met de ingewanden op de knie binden tot er onder een ondragelijke stank maden uit kropen. In het geval van beenvreters raadde hij aan het aangedane been in een dichtgebonden laars met rondkruipende aaltjes of palingen gestoken te houden.

Waarschijnlijk gaf Teenstra ons van de cocksianen een wat al te karikuraal beeld. Zijn 'verlichte' boek over het bijgeloof paste in de mode van die dagen. Daarbij werd over het hoofd gezien dat de brave-hendrikken-theologie van de staatskerk zich net zo goed van een dubbele moraal bediende als de leer van De Cock en zijn zuipende aanhangers. Totaal wereldvreemd waren ook zij niet, maar toch sloeg in 1868 de vermissing van dominee Pieter Harmens Woudsma in als een bom. Vanaf dezelfde dag werd ook Antje Kapinga vermist. Zij woonde weer bij haar ouders op de boerderij in Ulrum na een kortstondig huwelijk met een logementhouder uit Hoogeveen. In het dorp stond zij bekend als een rustig en onopvallend meisje. Alle kranten berichtten over de vermiste personen. Waarschijnlijk had de dominee beroving en verdrinking in scène willen zetten, maar na een paar weken begon door te dringen dat de verdwijningen van de twee dorpsgenoten in verband met elkaar stonden.

De dominee en Antje waren beiden op eigen gelegenheid naar Harlingen gegaan, waar zij samen de stoomboot *European* naar Hull namen, om van daar direct door te reizen naar Amerika. Woudsma werkte er als horlogemaker, waartoe hij het gereedschap vanuit Ulrum had meegenomen. De geliefden kregen samen een

zoon Herman. Helaas overleed de oud-predikant in 1872. Antje hertrouwde en kreeg nog een zoon Charles. Na een scheiding werkte zij als kostuummaakster en hertrouwde met John Swiers die in 1912 overleed. In Minnesota komt in 1934 een eind aan haar eigen leven.

In afgescheiden kringen leefde nog lang verbijstering en ongeloof. Woudsma had een fijne vrouw en drie kinderen en in het dorp was hij bij alle gezindten geliefd. Niets wees er op dat hij plannen beraamde om er vandoor te gaan. Alles scheen juist tegen die veronderstelling te pleiten. In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stond ruim twee weken na de vermissing een advertentie van uitgever Zalsman van het afgescheiden tijdschrift *De Wekstem*, onder redactie van Johannes Hendrik Donner, waarin een beloning van vijfhonderd gulden werd uitgelooft voor de persoon die kon aantonen dat de dominee met het meisje 'zich naar elders heeft begeven'. In Groningen verscheen hetzelfde jaar bij uitgever Reits een brochure van vierentwintig pagina's, geschreven door 'een evangeliedienaar', die geheel aan de 'schandelijke en listige vlugt' was gewijd. Het leek zo'n aardige man. Op 18 september 1868 schreef dominee Rienk Sijbrandi van Houwerzijl in *De Bazuin*: 'Ik word thans genoodzaakt het te geloven.'

Enkele jaren geleden bezocht ik met mijn echtgenote de verlaten plek waar ooit het Engwierumer polderhuisje gestaan heeft. De landarbeider Martinus Westershof, die er enkele jaren met zijn gezin woonde, is een ver familielid van haar. Van het huisje waren alleen nog een deel van de fundering en de resten van een put over. Een grotendeels vergane stam die naast een sloot lag herinnerde aan de boom die op een oude foto bij het huis staat. De huwelijksakte van het echtpaar vermeldt dat de bruidegom niet kan schrijven, maar zijn vrouw schreef wel haar eigen naam. De bronnen laten nog los dat Martinus' vrouw Jantje Eisenga zichzelf op latere leeftijd heeft leren lezen, maar dat zij het schrijven mogelijk nooit helemaal machtig is geworden. Wel was zij in staat om de Bijbel en kerkelijke stukken te bestuderen.

De preekstoel van de hervormde kerk van Ulrum, 2022

Buitenpost, 2022

Zwolle, 2023

Groningen, 2023

Hoogveen, 2023

Drachten, 2023

FIETSEN ALLEEN IN DE
DAARVOOR BESTEMDE
FIETSSTANDAARDS PLAATSEN

Leeuwarden, 2023

Weener, 2018

‘Zy zynder geweest’

‘Je weet niet wie ik ben,’ zei een onbekende stem. Terwijl ik bezig was met de voorbereidingen voor de reis van de volgende dag ging de telefoon. Er volgde een verhaal over mijn familie en die van de belster en haar loopbaan als schoonheidsspecialiste. Zij herinnerde zich niet mij ooit ontmoet te hebben. Maar ik wist wel degelijk wie zij was al had ik haar maar één of twee keer vluchtig gezien. Mijn achternicht Margit, vijftig jaar geleden een opvallend fleurige verschijning, was een opgewekte persoonlijkheid die als zodanig een uitzondering in de familie vormde. Ze wilde meer weten over haar afkomst. Helaas is er geen kennis meer uit de eerste hand. Ik kon haar nog vertellen dat haar moeder indertijd als pleegkind bij de familie Roelofs was opgegroeid... Hoe ik dat kan weten is mij een raadsel.

Margit zag mijn helderziende blik ten onrechte aan voor een goed geheugen. De geschiedenis van kindertransporten en adoptie speelde zich precies honderd jaar geleden en ruim dertig jaar voor mijn geboorte af. Ik weet er weinig van. Dat ik in het bezit ben van een kaart die haar grootvader aan mijn grootouders stuurde vertelde ik niet. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bevond haar opa, mijn oudoom Sándor die met een zuster van mijn grootmoeder trouwde, zich zwaar gewond in een lazaret in Wenen. Hij schrijft aan zijn zwager en schoonzus dat het langzaam beter met hem gaat. Hij hoopt dat mijn opa niet opgeroepen wordt en hem een dergelijk lot bespaard blijft. Op de beeldzijde zitten somber kijkende mannen met snorren rond een kerstboom geschaard.

Margit wilde meteen een afspraak maken, maar wat mij betreft had dat geen haast. De volgende ochtend in de auto waren mijn gedachten nog bij de ouders van mijn achternicht, die lid waren van de Rotary en dachten dat onze familie van adel was, en bij mijn oudoom en zijn vrouw Paula. Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog moesten zij vanuit Parijs naar Budapest remigreren. Daar woonden ze onder zeer eenvoudige omstandigheden in een hofje. Buiten op de veranda was een plee waar ik niet graag gebruik van maakte. Het zijn gedachten en beelden waar ik niet om had gevraagd. Met geweld moest ik de geest weer in de fles zien te krijgen. De reis ging immers niet naar het moederland, maar naar het fraaie, enigszins op zijn retour zijnde, stadje Weener aan de Ems. Herenhuizen in neogotische stijl, weelderige winkelstraten, idyllische parken, de haven met pakhuizen en imposante fabrieksgebouwen herinneren aan betere tijden en een energieke generatie. ‘Zy zynder geweest,’ dacht ik bij mezelf.

*Als ik het Oud Gebouw aanschouw,
Dan denk ik: ô waar zyn ze nouw!
Die handen, die dit alles maakten,
Toen 't in zyn eerste stand geraakten!*

De *Friesenbrücke* over de Ems, met aan de noordkant een oud spoordok en aan de zuidkant een vervallen kazerneterrein, is acht jaar geleden door een aanvaring buiten gebruik geraakt. Inmiddels wordt er aan nieuwbouw gewerkt, maar echt snel gaat het niet. De winkelstraten in het oude centrum vertonen hetzelfde beeld als die in alle provincieplaatsen. Alleen een speelgoedwinkel, een ijzerzaak, een winkel met goedkoop textiel en een stomerij met *Heizmangel* weten stand te houden. Tussen het oude en nieuwere deel van het stadje bevindt zich nog een complex bestaande uit vestigingen van bekende winkelketens. Erg florisant ziet het er allemaal niet uit net zo min als de loodsen en de leegstaande puddingfabriek langs het spoor die ik passeerde op weg naar de joodse begraafplaats aan de Graf-Edzard-Straße.

Zonder lang te hoeven zoeken vond ik het graf van de veekoopman Louis Israëls die stierf in het jaar 1922. Op de steen van deze ‘geliefde en onvergetelijke’ man stond de inscriptie *Heimadichter* die door een plaatselijke nationaal-socialist is weggehakt. Onderaan de steen is het woord later weer toegevoegd in een typografie die niet van de originele te onderscheiden is met dit verschil dat de regelafstand niet meer klopt. Israëls schreef gedichten in het Oostfriesse Platduits. Bekend zijn de regels die hij wijdde aan de ijzeren kanselier voor wie hij een ademloze bewondering koesterde. Als blijk van erkentelijkheid stuurde hij de beroemde politicus in het voorjaar zelfs kievitseieren.

*Un dat will ick, kört teo de Saak
In Namen van hül Dütschland seggen:
‘För unse Bismarck magg noch faak
De Kiewit sine Eier leggen!’*

Vanaf Weener ging de reis langs de Ems door het lieflijke Rheiderland. Bij Midlum staan buitendijks nog steeds de twee steenfabrieken van Cramer en Leding. In de jaren twintig vormden de arbeiders ter plaatse een sociaal-democratisch en kommunistisch bolwerk tijdens het opkomende nazisme. Binnendijks rijgen de kleine eeuwenoude terpdorpjes zich aan elkaar als een snoer dat door overstromingen in de loop van de zestiende eeuw bij Pogum is afgebroken. Tientallen dorpen zijn onder het slib verborgen. In dit gebied bevindt zich nu bij Dyk-

sterhusen een verlaten booreiland dat een prachtig uitzicht over de Dollard biedt. Aan de horizon bij Emden ligt een onheilspellend schip. Het is hoog en plomp en heeft geen ramen. Afgemeerd wacht dit zonderlinge vaartuig op het inladen van Volkswagens uit de nabij gelegen fabriek. Bij gunstige wind klinkt het lage gedreun van de generatoren over het water.

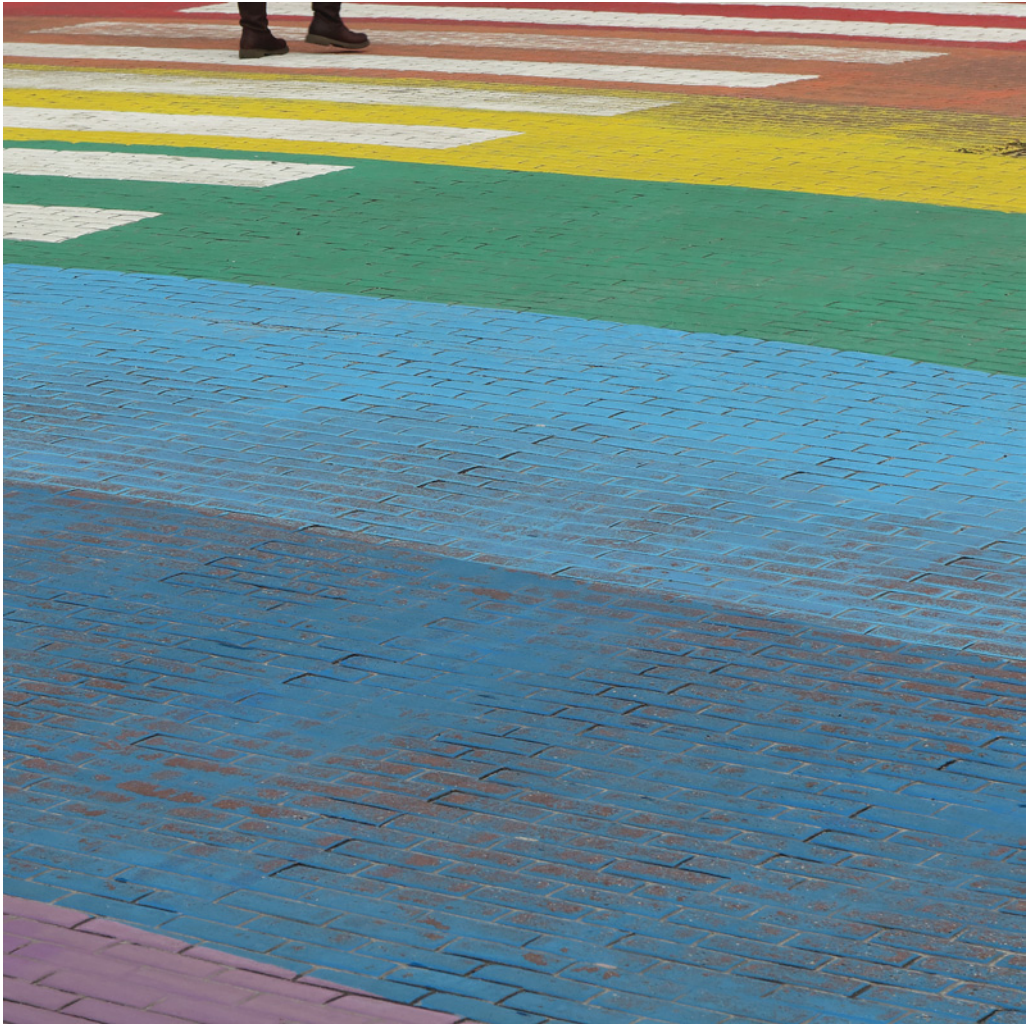
De tocht in het ontluikende voorjaar langs de dorpen en door het eindeloze weidelandschap eindigt in het *staatlich anerkannte Erholungsort* Bunde bij de Nederlandse grens. Het was hier waar de manufacturier Abraham Ries in 1933 dichtte: ‘Mir ist’s ums Herz so bang und schwer, Ich habe keine Heimat mehr. [...] Und ob man ächtet und meidet mich, Deutsch denke ich und fühle ich.’ Een wandeling door het plaatsje brengt mij ook hier naar de joodse begraafplaats aan de Leege Weg. In de oorlog is zij beschadigd geraakt, maar daarna zoveel mogelijk hersteld. Nog dertig graven zijn er terug te vinden. Ze bevinden zich links van de ingang. Op het open gedeelte rechts staat ongeveer in het midden de eenzame steen van een naamloze Russische krijgsgevangene.

Het graf van Louis Israëls in Weener, 2023

Alkmaar, 2022

Assen, 2022

Heerenveen, 2023

Emmeloord, 2023

Makkum, 2022

Assen, 2022

Bitte hier
keine Fahrräder
abstellen !

Emden, 2023

Het schreeuwendst onrecht

Sinds de jaren zeventig is er in Emden nauwelijks iets veranderd. Ook deze keer zag ik dat alles in grote lijnen hetzelfde was gebeven. Een enkel huis was opgeknapt of juist verder in verval geraakt. De half ingestorte molen op het bolwerk stond nog altijd te koop. In de jaren dat Langer Heinrich drie keer per dag met vijftig zelflossers vierduizend ton ijzererts richting Roergebied vervoerde, had de havenstad moeten uitgroeien tot een metropool, maar dat is nooit gebeurd. Al decennia geleden heeft Emden zijn natuurlijke maximale omvang bereikt. De stadsuitbreiding voorzag nog net in de bouw van twee hoge flats, waarvan er nog één over is, die bekend staat als *Glaspalast*.

Maar toch is er iets anders... Op het marktpleintje in de buurt van het station zat nog steeds een zwerver met een hond voor een winkel, maar met dit verschil dat er nu nog een zwerver met een hond bij was gekomen. Langs de Ratsdelft tegenover het stadhuis en in parken en plantsoenen liepen in zichzelf gekeerde gestalten die met telkens hetzelfde onwillekeurige gebaar de vuilnisbakken controleerden. Het zijn mannen en vrouwen, jong en oud, Duitsers en Turken. In het nabij gelegen Leer, dat welvarender, vriendelijker en minder rauw lijkt dan Emden, is dezelfde toename van zwervers in het stadsbeeld te zien. Ze waren al jaren op hetzelfde pleintje in het centrum te vinden, maar nu ook op andere plekken. Bij het station vroeg een jongeman mij om 'wat kleingeld'. Toen ik hem dat niet gaf, schold hij me uit, omdat ik mijn medemens liet verrekken. In de winkelstraat zat een nog mooie jonge vrouw zwijgend achter een bekertje op de grond te bedelen. In Emden en Leer overheerst niet, zoals elders in Duitsland, de lutherse maar de calvinistische denominatie. De gereformeerde kerk zou *ecclesia dominans* worden die tot in de negentiende eeuw bepaalde voorrechten bezat. Tegenover een bunker in de Kirchstraße staat de op middeleeuwse resten herbouwde Grote Kerk van Emden die in de oorlog ernstig beschadigd raakte. Deze gebombardeerde kerk is de moederkerk van alle hervormde en gereformeerde kerkgenootschappen in Nederland. Uitgeweken Nederlandse protestanten kwamen in 1571 samen om in het arsenaal van Emden de eerste synode van de Nederduits Gereformeerde Kerk te houden. In de kerk is na de herbouw de theologische Johannes a Lasco Bibliothek gevestigd. De basis van de bibliotheek wordt gevormd door de zestiende-eeuwse boekencollectie van de gereformeerde kerkgemeente.

De week voor mijn reis naar Emden en Leer bezocht ik het veengebied ten zuidoosten van de Friese hoofdstad Leeuwarden. De lommerrijke dorpen Garijp, Suawoude en Suameer liggen beschermd in het groen tussen de door houtwallen

omzoomde akkers en weiden. De oude kerkepaden zijn nog overal te herkennen. Uit voorhistorische tijd stammen de pingoruïnes die verstrooid in het landschap gevonden kunnen worden. Een sprookjesachtig mooie omgeving, maar het was er vroeger afgelegen en de armoede was overal aanwezig. Toch was het isolement niet zo groot dat tot deze dorpen niets doordrong. Het tegendeel was het geval. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw speelden zij een eigen rol in de kerkelijke ontwikkelingen van die dagen.

De kerkgeschiedenis van de dorpen is getekend door de Afscheiding van 1834, de Doleantie van 1886, de Vereniging van 1892, de kwesties rond de beruchte synode van Assen van 1926 en zelfs door de Vrijmaking van 1944. Maar in elk dorp verliepen de kerkelijke gebeurtenissen verschillend. Opvallend is dat in deze kleine gemeenschappen dominees preekten die zelf een kleinere of grotere rol toebedeeld kregen in de geschiedschrijving. Zo stond in Garijp de rechtlijnige kerkhistoricus Johan Coenraad Rullmann op de kansel. Hij wist zich, onder andere als bestrijder van zijn 'ethische' collega Jan Bernard Netelenbos, 'in hart en nieren gereformeerd'. In Suawoude was Cornelis Veltenaar predikant. Hij publiceerde later het artikel *Bijbelcritiek* in de brochurereeks *Ons Arsenal*, waarin hij het scheppingsverhaal beschreef als een 'verheven gedicht', wat hem niet in dank werd afgenomen, maar anders dan zijn collega's Johannes Gerardus Geelkerken en Hendrik Jansen krabbelde Veltenaar terug.

De meest markante en de later meest invloedrijke verschijning was Oepke Noordmans die dertien jaar de hervormde gemeente van Suameer heeft gediend. Veel theologische publicaties bleken tot de waan van de dag te behoren, maar het werk van Noordmans heeft de tand des tijds doorstaan. Zijn *Dingen die verborgen waren* bijvoorbeeld, waarin hij de gelijkenissen van de zaaier en van de arbeiders in de wijngaard behandelde, heeft zelfs een brandende actualiteit nu de moraal, vergeleken bij vorige decennia, terrein heeft gewonnen. Uiteindelijk zal ons moreel besef immers niet beslissend zijn. De eersten zullen de laatsten zijn, en de laatsten zullen de eersten zijn, zegt Jezus. Het gaat er volgens Noordmans niet in de eerste plaats om dat er iets mis zou wezen met die eersten, of dat die laatsten zich bekeerd hebben, maar dat onder het gezichtspunt van de eeuwigheid alles anders wordt. Dat is voor ons moeilijk te plaatsen. Het licht van het evangelie is een onverdraaglijke waarheid die ver boven moraliteit en kerkleer uitgaat.

In Suawoude had de ontwikkeling rond Afscheiding en Doleantie een wel heel apart verloop. Aanvankelijk ging de afgescheiden gemeente mee met de Vereniging van 1892, maar later kreeg de kerkeraad spijt en keerde onder leiding van de 'onvergetelijke' dominee Jan Wicher Draijer terug naar het oorspronkelijke

kerkverband. Na het overlijden van Draijer was de inmiddels geëmeriteerde Jan Roelofs Kreulen tijdelijk weer de herder van de afgescheidenen van Suameer. Onder zijn leiding volgde al snel het beroep van dominee Freerk Rispens uit Steenwijk dat de gemoederen danig bezig zou houden. Rispens was immers geschorst geweest wegens zondigen tegen het zevende gebod, maar na onderzoek, ondanks de verklaring van de dienstbode, in ere hersteld. Zou hij werkelijk schuldig zijn geweest dan zou Rispens inmiddels door ‘afwassing’ zijn gerechvaardigd en was de vlek ook uitgewist geweest.

Toch was de schorsing de reden dat de synode het beroep niet kon accepteren, maar de kerkeraad zette het door. Er was immers sprake van ongehoorde laster. De oude ‘vader’ Kreulen meende zelfs dat hij weliswaar veel in zijn leven had ervaren en doorleefd ‘doch zoo iets nog nimmer’. Rispens was ‘het schreeuwendst onrecht’ aangedaan. Het gevolg was dat de christelijk gereformeerden van Suawoude zich opnieuw aansloten bij de Gereformeerde Kerken van Nederland om de bevestiging mogelijk te maken. Enkele gemeenteleden bleven de Afscheiding trouw. Zij kerkten in een schuur achter het huis van Draijers weduwe Berendine Mellema. De Utrechtse ouderling Johannes Hendrik Wessel beschreef in *Een kijkje op Suawoude* de hele geschiedenis en hield een vurig pleidooi voor de in opspraak geraakte dominee.

Vanaf 1899 heeft Rispens de gemeente tot ieders tevredenheid gediend tot hij in 1904 een beroep naar Enter aanvaardde. Zes jaar later was de kerkeraad van het Overijsselse dorp helaas in de ‘droeve noodzakelijkheid’ zijn predikant te schorsen vanwege alsnog of alweer een overtreding van het zevende gebod. Kort daarna raakte de dienstbode Hendrika Johanna Pluimers in verwachting. Zij verhuisde naar het tehuis Bethanië van de Vereniging tot redding van gevallen vrouwen en meisjes te Rotterdam, waar zij haar zoon Frederik ter wereld bracht. Het gezin Rispens vestigde zich eveneens in deze stad. De predikant scheidde van zijn vrouw en hertrouwde kort daarna met Pluimers. Uit de archieven blijkt dat Rispens niet langer kerkelijk was en opgaf handelsreiziger van beroep te zijn. Zijn voormalige echtgenote Bartha Anna van Enk was volgens de documenten later werkzaam als spaarkasinspectrice.

In Noordwijk werd Freerk Rispens indertijd als kandidaat beroepen en bevestigd door zijn hoogleraar dogmatiek Herman Bavinck. Daar werd zijn oudste zoon Jan Albertus Rispens geboren, die later bekend werd als literatuurhistoricus. Tijdens zijn jaren in Enter raakte Jan bevriend met de plaatselijke timmerman en boekhandelaar Gerrit Waanders. Beiden waren toen beginnend dichter. In hun werk, loopbaan en karakter verschilden zij, maar zij waardeerden elkaar, en bleven jarenlang een correspondentie voeren. In het aan zijn vriend Jan opgedra-

gen gedicht *Herdenken* schreef Gerrit over de rijke jaren in Enter ‘toen wij dat groot geluk tezamen mochten dragen’. Afgezien van de moeilijkheden rond het zevende gebod stond de bij zijn gemeente steeds door velen geliefde dominee Rispens, die in ruime mate de gave van het woord bezat, vaak in het middelpunt van richtingenstrijd en conflicten met kerkeraden. Het is de vraag hoe de jonge Jan Rispens dit alles en de dramatische ontbinding van het gezin heeft ondergaan. Niemand die het weet. In het tijdschrift *Ontmoeting* publiceerde hij het gedicht *Teekenen*, waarvan de laatste strofe luidt:

*Niet in het overmatig bruisen
Van 't stormgetij,
Maar in der stilte stoorloos ruischen
Ging God voorbij*

Het graf van Jan Wicher Drayer en Berendina Mellema in Suawoude, 2023

Suawoude, 2023

Drachten, 2023

Haarlem, 2023

Leeuwarden, 2023

Leeuwarden, 2023

Lutjebroek, 2023

Lutjebroek

Voor mijn muzieklessen kwam ik wekelijks over de vloer bij een dirigent en organist die plaatselijk enige roem genoot. Zijn naam klinkt tot op de dag van vandaag ingewijden in de orgelwereld nog steeds niet onbekend in de oren. Ongenaakbare vocale solisten, die optraden op de grote podia in de wereld, trof ik bij Herman gewoon in zijn huiskamer aan. Maar ik bewonderde in stilte vooral zijn enigszins flegmatieke adembenemend mooie vrouw. Nog zie ik haar staan bij de alten in het koor haar donkere ogen opgeslagen naar haar dirigerende echtgenoot. ‘Ach Tine,’ zei hij met een zekere regelmaat, ‘daar kun jij helemaal niet over meepraten, want daar ben jij veel te jong voor.’

In de kerk had zich rond zijn persoon een drama voltrokken. Vanwege zijn zondige leven had de predikant niet alleen gemeend hem uit te moeten sluiten van de maaltijd des Heren, maar er bovendien voor gezorgd dat hij geschorst werd als organist. De ware achtergrond had echter minder met Hermans zonden te maken dan wel met het feit dat de dominee zijn overigens begaafde en later ook niet onbekende zoon op de organistenpost wilde zien. Jaren later bezocht ik mijn oud-leraar nog eens. Herman bracht zelf het gesprek op de tijdelijke banvloek die over hem was uitgesproken. ‘Dragt leeft niet meer.’ Hij was op de begrafenis geweest, omdat hij ‘zeker wilde weten dat hij dood is’. ‘Zoiets kun je niet zeggen,’ zei Tine.

Dragt heeft zijn tweede en laatste gemeente ruim dertig jaar tot aan zijn emeritaat gediend. Zijn preken bestonden voornamelijk uit een onverstaanbaar gemompel. Op het laatst kwam er niemand meer bij hem in de kerk, maar hij bleef op de kansel staan. Ik herinner me alleen dat hij het eens had over ‘mijn vriend Augustinus’. En dat hij wel van een borrel hield. Bij alle ontvangsten en gelegenheden waar iets geschonken werd was de drankzuchtige predikant te vinden. Ook als het ging om gemeenteleden uit wijken die door zijn collega’s werden bediend. Ja, werd dan gezegd, zijn preken zijn niet geweldig, maar hij is wel sterk ‘in het pastoraat’.

Al deze dingen, die zich zestig jaar geleden hebben afgespeeld, kwamen bij mij boven toen ik mij verdiepte in leven en werk van dominee Jacob Lambertus Adriani uit Lutjebroek en in de geschiedenis van zijn nazaten. Adriani stond ruim veertig jaar voor zijn eerste en laatste, dat wil zeggen, enige gemeente. Het huidige zaalkerkje, ontworpen door David van der Pas, werd tijdens zijn ambtsperiode gebouwd. Vanwege toenemende doofheid vroeg de predikant in 1879 emeritaat aan, maar stelde daarbij de voorwaarde dat hem een jaarlijks tractement

zou worden uitgekeerd. De krant haalde hij jaren eerder met een inzending voor een prijsvraag. *Die Welt ist die Wiege des Ackerbaus*, luidde het motto. Zijn ingezonden leerboek over de Nederlandse landhuishoudkunde bleek echter te bestaan uit letterlijk gekopieerde collegedictaten met een tekst van de bekende hoogleraar te Groningen Hermannus Christiaan van Hall. De Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid werd 'de onaangename taak opgelegd het naambriefje te openen en den naam bekend te maken'. Waarschijnlijk was dit niet de publiciteit waar hij op had gerekend.

Adriani had van zijn hoogleraar Petrus Hofstede de Groot de raad gekregen een dubbele naam aan te nemen. Zelf noemde hij zich korte tijd Van der Tuuk Adriani. Zijn zoon Johan Hermann Keiser Adriani gaf hij de achternaam van zijn vrouw mee. Deze Keiser Adriani werd tuinder en boer in het nabijgelegen dorp of streekje Binnenwijzend. Het vormde een protestantse enclave in een overwegend katholieke omgeving. De goeode kerkelijke gemeente was voor de predikantsplaats gecombineerd met Westwoud. Nog steeds staat er een aantal kapitale boerderijen aan de weg die via Hoogkarspel naar Lutjebroek voert. Helaas raakte het dorp aan het begin van de vorige eeuw door brand zwaar beschadigd, maar het kerkje is door Pierre Cuypers leerling Jan Frederik Lodewijk Frowein in middeleeuwse stijl gerestaureerd. Iets ten westen van de kerk ligt een intieme kleine begraafplaats met uitzicht over weilanden, tuinen en sloten. In een van de grote boerderijen werd Johans zoon en Jacob Lambertus zijn kleinzoon geboren. Hij werd genoemd naar zijn grootvader.

De naam van de jonge Jacob Lambertus Adriani zou er op kunnen duiden dat hij voorbestemd was om predikant te worden. Over het eerste deel van het leven van deze Jacob Lambertus is weinig te vinden behalve dat hij een keer deelnam aan een wedstrijd damsimultaan en dat hij de Elfstedentocht op eigen gelegenheid schaatste toen hij woonachtig was in Metslawier. Hij had daar na zijn studie theologie in Groningen, vanuit de nieuwe woonplaats van zijn ouders Westerblokker, een beroep aanvaard. In de krant klaagde Adriani in die tijd over de gebrekkige toestand van de Friese ijswegen. Daarna volgde een aangenomen beroep naar Wervershoof. Hij trad er in het huwelijk met Jannetje de Jong, maar na nog geen drie jaar eindigde de verbintenis in een scheiding. Het jaar daarop werd Jacob Lambertus predikant van Nes op Ameland. Daar trouwde hij zes jaar later met zijn aanzienlijk jongere huishoudster Jitske Spoelstra uit Boelenslaan. Een maand na de huwelijksvoltrekking op het waddeneiland verhuisden de echtelieden naar Sint Anna ter Muiden in Zeeland, waar Adriani predikant was geworden.

In de zomer van het volgende jaar 1931 ging het echtpaar op vakantie naar

Ameland. Ze besloten daar een fietstocht te gaan maken van Nes naar het Oerd. Op een eenzaam plekje aan het Noordzeestrand namen ze een bad. Adriani stond bekend als een sportieve man die goed kon zwemmen. Toch verdronk Jitske Spoelstra vlak onder de kust voor zijn ogen. Al gauw rezen er verdenkingen. De dominee wilde het stoffelijk overschot van zijn vrouw naar Zeeuws-Vlaanderen laten vervoeren, maar de familie was daar op tegen. In haar ouderlijk huis te Boelenslaan boog Adriani zich over de kist en zei: 'Ja mensen...' Na afloop van de begrafenis bekende hij aan zijn schoonmoeder de dood van zijn vrouw veroorzaakt te hebben. Eigenlijk had hij als eerste zijn vader de ware toedracht willen vertellen, maar die was niet op de plechtigheid verschenen. Bij een voorlopig verhoor door de veldwachter bleek dat er sinds enige tijd 'geen goede verstandhouding' tussen de echtgenoten heerste. Voor de rechtbank voegde de predikant aan zijn bekentenis toe dat hij 'een blauw licht' had gezien dat hij als teken had opgevat, en meer concreet dat het huwelijksgeluk enigszins werd vertroebeld door een onvervulde kindervens. De ochtend van de moord zou er over scheiding gesproken zijn.

Na zijn arrestatie is Adriani in de marechausseekazerne te Buitenpost opgesloten en vervolgens naar het huis van bewaring in Leeuwarden overgebracht. Terwijl een grote menigte zich rond de begraafplaats verzamelde, verrichtte de bekende patholoog-anatoom Christiaan Willem Gabriël Mieremet sectie op het opgegraven lijk van de predikantsvrouw, maar kon geen tekenen van geweld constateren. Intussen scheen de dominee bekend te hebben dat hij opzettelijk naar Ameland was gereisd om zijn echtgenote om het leven te brengen. In een psychiatrisch rapport spreken de deskundigen professor Bruno Dirk Wiersma en psychiater Popko Berend Westerhuis echter van een tijdelijke affecttoestand op grond van een minderwaardige geestelijke aanleg. Achter gesloten deuren is de eerste echtgenote van Adriani gehoord. Gememoreerd werd nog het feit dat hij enige tijd in een krankzinnigeninrichting had verbleven. Zich baserend op de verklaring ter zitting van de hoogleraar Wiersma op 14 maart 1932, waarin hij spreekt van een manisch-depressieve psychose, is de rechtbank van oordeel dat Adriani ontoerekeningsvatbaar is. Mede-auteur van het rapport psychiater Westerhuis was inmiddels niet meer in leven. Een aanvankelijk ingesteld hoger beroep is later door de officier van justitie ingetrokken. Adriani werd opgenomen in het rijksasiel voor psychopaten te Balkbrug. Ruim zes jaar later zou hij in het academisch ziekenhuis van Groningen overlijden.

Na de grote brand van 1911 haalde het dorp of de buurtschap Binnenwijzend voor de tweede keer alle landelijke kranten met malversaties die plaatsvonden binnen het kerkbestuur. In 1939 diende voor de rechtbank van Alkmaar een

zaak tegen de diaken en melkcontroleur Roelof Zilver. Er deden wilde verhalen de ronde over het financiële beleid van diaconie en kerkvoogdij, maar de diaken die terecht stond had het net iets te bont gemaakt door een rekening te laten vervalsen. Eigenlijk kwam de hele zaak er op neer dat de heren diakenen en kerkvoogden er goed van leefden op kosten van de zaak. Er werden glaasjes wijn gedronken, en er werden uitstapjes gemaakt naar bijeenkomsten waar de mannen niet eens voor waren uitgenodigd, waarbij ze per persoon enorme bedragen verteerden. Zilver was daarbij sociaal voelend genoeg om ook zijn oude moedertje met een flinke som te ondersteunen. De officier van justitie wees er op dat zelfs een hele brandkast was verdwenen zonder dat er een haan naar kraaide. Zilvers advocaat stelde vast dat zijn cliënt alles in de schoenen werd geschoven, terwijl iedereen die mee had geprofiteerd de schuld probeerde af te schuiven. Dat de predikant Dirk Willem Mulder, die dertig jaar voor de gecombineerde gemeente Westwoud-Binnenwijzend zou staan, ook in het complot zat, werd door een ouderling krachtig tegengesproken. Het eind van het verhaal was dat toch alleen Zilver tot drie maanden opsluiting is veroordeeld, maar in hoger beroep zetten de rechters dit vonnis om in een voorwaardelijke vrijheidsstraf. Het kerkje in Binnenwijzend raakte buiten gebruik. Uiteindelijk zou het in 1967 door de glaskunstenaar en emailleur Marinus Gerardus Cillekens worden gekocht en geschikt gemaakt voor bewoning en gebruik als atelier. Twintig jaar geleden is hij, evenals zijn zoon Wim, op de katholieke begraafplaats van Westwoud ter aarde besteld. In Lutjebroek dienen de fraaie zaalkerk en de in bijpassende stijl gebouwde pastorie inmiddels als een cultureel centrum dat ook geschikt is voor vergaderingen en uitvaarten. De kerken waren kleine vrijzinnig protestantse eilandjes in het katholieke gebied ten westen van Enkhuizen met van oost naar west de dorpen Bovenkarspel, Grootebroek, Lutjebroek, Hoogkarspel, Westwoud en Oosterblokker. Grote delen van de landerijen raakten in de loop van de tijd sterk verkaveld, waardoor de landbouw in betekenis afnam ten voordele van de tuinbouw. De welvaart was er, mede door de verschillende gesteldheden van de bodem aan weerszijde van een zandrug, ongelijk verdeeld. In het schijnbaar onbeduidende Lutjebroek staat niettemin een kolossale katholieke kerk met grote pastorie volgens een tekening van Cuypers. De andere dorpen bezitten al even imponerende godshuizen.

Lutjebroek had vroeger behalve een katholieke school zelfs een katholiek ziekenhuis, een verpleeghuis en een klein nonnenklooster. Schuin tegenover de kerk bevindt zich het café De Paus waar koningin Wilhelmina in 1932 voorzitter Jan Lakenman van de Rooms-Katholieke Diocesane Land- en Tuinbouwbond in particuliere audiëntie ontving. Tijdens haar verblijf in het café maakte de konin-

gin zelf aantekeningen. Maar de grootste trots van Lutjebroek is wel het feit dat één van zijn zonen met de troepen van de paus in 1867 bij Montelibretti slag leverde tegen de nationalisten. De ruim twee meter lange Pieter Janszoon Jong zou met de kolf van zijn geweer veertien man de hersens ingeslagen hebben alvorens hij zelf de heldendood stierf. Voor de kerk is een monument te zijner nagedachtenis opgericht. Uitgedost in zijn barokke zouavenuniform met pofbroek is de gestalte van Pieter Janszoon in reliëf weergegeven. Er onder staat vermeld dat hij voor de paus stierf. 'De zaak van den paus is de zaak van God.' De stralende eenvoud van deze theologie doet de theorie van de dubbele namen, die de godgeleerde Petrus Hofstede de Groot zijn vrijzinnige studenten bijbracht, verbleken en in het niet verdwijnen.

Het door Frowijn gerestaureerde kerkje van Binnenwijzend, 2023

Hoorn, 2023

Hoon, 2023

Oldenburg, 2023

Groningen, 2023

Dronten, 2020

‘Laat toch mijn wegen recht zijn’

Met zijn fraaie centrale ligging in de IJsselmeerpolders had Lelystad het bruisende stedelijke hart te midden van een agrarisch landschap moeten worden. Ware het niet dat de westelijke polder nooit is leeggepompt, en dat de demografische en economische ontwikkeling niet zo is verlopen als was voorzien. In de jaren zestig zag de toekomst er nog anders uit. Wij reden met de auto over de Knardijk naar de houten keten in Lelystad Haven. Vol bewondering zagen wij aan de rechterkant van de dijk de uitgestrekte akkers van de grote landbouwbedrijven zich ontplooien, en aan de linkerkant op de nog drassige bodem van zuidelijk Flevoland de bloeiende velden met bodemverbeteraars die de brakke nieuwe grond geschikt moesten maken voor de productie.

Twintig jaar later fietste ik via het als stadje ontworpen Almere Haven met zijn ondiepe namaakgrachtjes in de richting van de Lage Knarsluis. De eindeloze weg door het vlakke land volgde de Lage Vaart en de eindeloos lange hoogspanningsleiding. Onwillekeurig kwamen de woorden van de profeet boven. ‘Alle dalen zullen verhoogd worden, en alle bergen en heuvelen zullen vernederd worden; en wat krom is, dat zal recht, en wat hobbelachtig is, dat zal tot een vallei gemaakt worden.’ ‘Al zijn wegen zal Ik recht maken; hij zal Mijn stad bouwen,’ zegt de Heer over de bevrijder van zijn volk. ‘Zijt Gij het niet, Die de zee, de wateren des groten afgronds, droog gemaakt hebt? Die de diepten der zee gemaakt hebt tot een weg?’ antwoordt de zoon van Amos. Ook de ingenieurs van de Dienst der Zuiderzeewerken hadden een voorkeur voor rechte wegen en een uitgesproken afkeer van hobbeligheid.

Dronten werd na Lelystad de tweede grotere plaats in oostelijk Flevoland, waarbij van begin af aan onduidelijk was of het om een dorp of om een stad ging. De voorkeur leek de kant van een stad op te gaan, maar uiteindelijk werd in de volksmond gesproken van het prairiedorp Dronten. Toch is er in de vorm van cultureel centrum De Meerpaal, ook wel genoemd het Ding, een architectonisch monument van formaat ontstaan. De architect Frank van Klingeren bouwde een overdekte agora die voor allerlei activiteiten gebruikt zou moeten worden. Kunst was in zijn opvatting niet een afgebakend geval, maar iets dat ‘gebeurt’. Heel anders dan Cornelis van Eesteren, die het liefst Lelystad in een keer had neergezet, gaf Van Klingeren er de voorkeur aan dat het gebouw en de omgeving zichzelf zouden ontwikkelen. Ondanks de enorme internationale reputatie van zijn werk is De Meerpaal in de jaren tachtig toch vrijwel onherkenbaar verbouwd. De enige herinnering aan de begintijd vormen de verweesde sculpturen

van Pierre van Soest op het plein voor het gebouw.

In de tijd van de autoritjes over de Knardijk was ik goed bevriend met Cor Knipmeijer. Hij was een telg van een ondernemersfamilie die zich bezighield met de bouw en exploitatie van onroerend goed. Eigenlijk was vooral de roemruchte grootvader actief geweest met de bouw van grote planmatig opgezette stadswijken. Duizenden woningen in gesloten blokken had hij in korte tijd uit de grond gestampt. Bij de volgende generatie was het accent meer op de uitbating van het onroerend goed en de belegging van geld komen te liggen. Binnen de gereformeerde kerk en onder zijn gereformeerde werkvolk was de positie van Cor zijn opa omstreden geweest, omdat hij sluimerende conflicten aanwakkerde. Hij kreeg binnen het kerkgenootschap bekendheid vanwege zijn aversie tegen de zogenoemde schriftekritiek en andere in zijn ogen linkse neigingen. Als ondernemer was hij bij het christelijke werkgeversverbond niet geliefd. Onder de werkende klasse maakte hij zich zelfs zo gehaat dat hij 's zondags gedwongen was met een revolver op zak naar de kerk te gaan.

In het gezin waarin Cor opgroeide was geld het begin en eind van zo niet alle dan toch wel vele dingen. Eigenlijk ging het er altijd over. Nog goed herinner ik me de zondagen en de conversaties en discussies. Als tijdens de middagmaaltijd de vraagstukken van kerk, staat en maatschappij weer eens van links naar rechts en van boven tot onder met de nadruk op de financiële consequenties waren doorgenomen, merkte de vader op dat vanaf dat moment 'er geen cent meer naar de fiscus' zou gaan. Geheel in die traditie beëindigde ook Cor een verhaal over willekeurig wat met steeds dezelfde concluderende mededeling: 'Het mooiste van alles is dat het me geen cent gekost heeft.' Behalve de verhuurzaken en beleggingen waar de gezinsleden zich mee bezighielden, meestal op een enigszins samenzweerderige toon besproken, waren er ook handeltjes onderling. Bijvoorbeeld de overname van een fototoestel. Ja, zei mijn vriend Cor dan, wij Knipmeijers rekenen alles tot het laatste kwartje uit. Hij zag daar een bijzondere deugd in. Toch was er soms een moment van verlichting, waarop Cor verzuchtte dat hij het woord fiscus niet meer kon horen. Ook zijn vader kende wel ogenblikken van reflexie. Ik heb hem eens horen zeggen dat zijn moeder het liefst haar goud mee in haar kist had genomen. Dat was niet als compliment bedoeld. Eigenlijk was de vader wel een aardige kerel en de hele familie was op haar manier zelfs sociaal voelend.

De meeste hoofdrolspelers in dit verhaal, dat wil zeggen de oudere generaties, zijn niet meer in leven. De gesloten huizenblokken van Cor zijn opa, langs de lange rechte wegen en straten in de vooroorlogse stadsuitbreiding, zullen hun langste tijd hebben gehad. Met mijn vriend Cor heb ik na vele jaren uiteindelijk

toch ruzie gekregen. ‘t Hat west, it is; it stiet beskreau en heart ta wrâlds bestean,’ schreef de Friese dichtervorst Obe Postma. Maar het lag ooit zichtbaar en tastbaar voor me en nu is alles verdwenen en opgelost. Overigens kwam bij Cor thuis ook wel familie van moeders kant op visite. Op den duur werden tegen alle ooms en tantes van vaders kant processen gevoerd, maar de Stokers vormden een heel ander geval. Daar moesten ze alleen maar hartelijk om lachen. Oom Bas bijvoorbeeld was zo iemand die zorgde voor algemene vrolijkheid alleen al door zijn bestaan te memoreren. Hij was leraar aan de Christelijke Landbouwschool te Dronten. Als het er om ging een voorbeeld te geven van absolute krankzinnigheid dan werd altijd weer hetzelfde verteld. Oom Bas had ooit contact opgenomen met de belastingdienst, omdat hij meende voor een te laag bedrag te zijn aangeslagen. De Knipmeijers kwamen niet meer bij van het lachen, maar er was toch een serieuze ondertoon. Eigenlijk was deze ethische oom een wandelende bom, waarvan je alleen maar kon hopen dat hij nooit af zou gaan.

Een sculptuur van Pierre van Soest voor de Meerpaal, 2023

Almere, 2023

Lelystad, 2023

Lelystad, 2023

Lelystad, 2023

Lelystad, 2023

Lelystad, 2023

Amsterdam, 2013

Onder het teken van de zwaan

Aan het eind van de jaren vijftig waren de eilanden in verval geraakt, maar er was nog iets gebleven van een voorbije tijd. Achter de platte luiken van de halve kelders onder de huizen waren allerlei handeltjes gevestigd, een handkar met houten wielen werd tegen een hoge ronde brug opgezeuld en over het water van de Oudeschans en de Rapenburgerwal klonk het slaan van de Montelbaanstoren. Maar eigenlijk was het meestal vreemd stil in deze zeventiende-eeuwse buurt van Amsterdam.

Van school nummer twee oftewel de Melanchton-school van de schoolvereniging Luther herinner ik me verschillende details, zoals de grote ronde kolenkachels met de schermen die voor aanvang van de lessen door het schoolhoofd met behulp van een kan petroleum moesten worden aangestoken, het geheimzinnige donkergroene aquarium en het angstaanjagende gymnastieklokaal, maar onderwijzeres Sytsma is gereduceerd tot een vage schim. Anders en op een andere plaats verging het mijn latere vriend Cor. Het eerste leerjaar was in zekere zin bepalend voor zijn leven geweest. Op zijn juf is hij altijd verliefd gebleven.

Na meer dan zestig jaar dringt het pas tot me door dat die lutherse school in de oude jodenbuurt was gevestigd. De bezetter wilde aanvankelijk van de buurt een getto maken. Joodse kinderen moesten aparte scholen bezoeken. Volgens een bericht in *Het Parool* vierde de Melanchton-school enkele jaren na de bezetting haar zestigjarig jubileum. De krant constateerde dat zware verliezen waren geleden, maar dat na de bevrijding de school 'weer flink aan de slag is gegaan'. Het feest werd opgeluisterd door de bekende entertainer Adrie van Oorschot. Een onderwijzer was na de oorlog ontslagen, waarbij zijn recht op pensioen volgens het zuiveringsbesluit kwam te vervallen.

In Enkhuizen stond de lutherse predikant Bertus Eliza Johannes Bik begin jaren dertig voor zijn eerste gemeente. Hij stond bekend als een hartstochtelijk aanhanger van de anti-revolutionaire partij, en als een even hartstochtelijk bestrijder van nationaal-socialisme, spiritisme en drankgebruik. Zijn turbulente leven is in het krantenarchief goed te volgen. Voortdurend werden zijn confrontaties met opponenten begeleid door acties van de politie en rechtszaken. Het begon al

goed toen de nog jonge predikant Bik, onderweg in de auto met zijn politieke geestverwant burgemeester Johannes Cornelis Haspels, in conflict raakte met drie palinghandelaars. Zij meenden bij het besturen van hun vrachtwagen in het verkeer door Bik gehinderd te zijn. Op de pont over het IJ ontstond een woordenwisseling, waarbij de dominee voor vuilak en smeerlap werd uitgemaakt. Bertus Bik liet dit niet over zijn kant gaan. Een rechtszaak inclusief hoger beroep en veel publiciteit waren het gevolg.

Eind jaren dertig werd dominee Bik bevestigd als predikant van de Hersteld Lutherse Kerk aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam. Enkele jaren later verscheen zijn naam in een politierapport. Bik raakte gewond op de Amstelveenseweg bij het instappen van de tram. Uit het verslag blijkt dat de dominee in de straat gewoond heeft waar mijn goede vriend Cor Knipmeijer is opgegroeid. De krant vermeldt nog dat Bik na het ongeluk rust moest nemen totdat hij volledig hersteld was. Wat de krant uiteraard niet vermeldt is dat hij in die tijd betrokken was bij het verzet. Later was hij actief als commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, waarin drie verzetsgroepen bij koninklijk besluit gebundeld waren.

Een vloedgolf aan publicaties in kranten en tijdschriften ontwikkelde zich kort na de oorlog rond de voorgenomen fusie van twee lutherse kerkverbanden. Bik was de leider van een orthodoxe groepering die van dit samengaan niets wilde weten. De strijd leidde ertoe dat de dominee uit zijn ambt werd gezet. Bik legde zich daar niet bij neer en brak de deur van de kerk aan de Kloveniersburgwal open. De handhavers van de wet kwamen er aan te pas en er diende een kort geding. Al eerder had Bik met zijn aanhangers een hele kerkvergadering in een lokaal opgesloten, waarop een bevrijdingsactie van de politie volgde. Volgens de krant scholden de aanwezigen tijdens vergaderingen van het kerkgenootschap elkaar uit voor ploert en schooier.

Uiteindelijk zat er voor Bertus Bik niets anders op dan een eigen kerkverband te stichten dat onder de naam Vrijgemaakt Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk de geschiedenis in zou gaan. Hij richtte daarnaast een universiteit of seminarium op en noemde zichzelf professor. Onder andere de schrijfster van stichtelijke kinderboeken Wilhelmina Kruyer-Bolwidt is aan deze onderwijsinstelling afgestudeerd. De hele gang van zaken lijkt op een miniatuurversie van de Doleantie. De gereformeerde en anti-revolutionaire leider Abraham Kuyper was ongetwijfeld zijn grote voorbeeld.

Begin 1948, kort na het hoogte- of dieptepunt van de kerkstrijd, is de officier van justitie zich met de zaak gaan bemoeien. Dominee Bik werd verplicht zich in de Valeriuskliniek te laten onderzoeken. Aanvankelijk dook hij onder, maar

na nog een vergeefs beroep op de bevoegde minister te hebben gedaan, heeft hij zich toch op laten nemen. Waarschijnlijk droeg tot de ministeriële beslissing bij dat tegelijkertijd een andere kwestie speelde. Bik stond namelijk in vriendschappelijk verhouding met een minderjarige catechisante. De ouders besloten het meisje naar Zeeland te evacueren, maar Bik haalde haar terug en bracht haar op een voor de ouders onbekend adres onder. Tijdens de rechtszitting naar aanleiding van het geval getuigde een voormalige huisgenote van de dominee dat hij weliswaar geen oneerbare handelingen met haar had gepleegd maar dat zij 'het gevoel had dat dit zou kunnen gebeuren'.

Twee jaar later was het weer raak. Alle kranten maakten melding van het feit dat Bik was bedreigd door de chinees Haien Shang Lin. Hij had de dominee een mes op de keel gezet en geroepen: 'Jij kapoet.' Lin probeerde zijn slachtoffer bang te maken. 'Jij hier blijven.' Tot vier chinezen zouden komen om zijn nek af te snijden. Vervolgens wilde hij Bik met een boeddhabeeld zijn hoofd inslaan. Tijdens de rechtszaak kwam naar voren dat de dominee bij afwezigheid van Lin naar zijn smaak te vaak zijn vrouw bezocht, die bovendien een medaillon met de afbeelding van Bertus Bik om haar hals droeg. Er was sprake van 'een meer dan gewone band'. Op de zitting bleek dat de vrouw van Lin inmiddels echtscheiding had aangevraagd.

Enkele jaren later is in de kranten te lezen dat Bik een hartstochtelijke strijd voert tegen de aanhangers van Lou de Palingboer. Tijdens een discussie-bijeenkomst in Krasnapolsky bleek de 'weergekeerde Christus' niet in eigen persoon aanwezig te zijn. Bik verklaarde dat Lou daarom Christus niet kon zijn 'want die liet zijn zaakjes niet door zijn discipelen opknappen'. Vervolgens werd er gediscussieerd over het feit dat de volgelingen van Lou menen niet naar de dokter te hoeven gaan als ze iets mankeren. 'Ik zie je straks al op het Rokin onder de tram liggen met een been eraf,' opponeerde Bik. 'En dan maar volhouden: voor mij geen steriele gaasjes en verband, geef mij maar Lou.'

In 1958 haalde een kort geding rond een huuropzegging in verband met Biks nieuwe vrijgemaakte kerk nog de krant, maar vanaf die tijd leek het rustiger te worden. Merkwaardig is dat de dominee daarna nog één keer met justitie in aanraking komt, maar bij die gelegenheid geheel buiten zijn schuld en zonder zelf de aanleiding te zijn geweest. Inmiddels woonde hij tijdelijk in Laren waar hij op een avond bij zijn huis door drie jongens werd bedreigd. Bij één van de aanvallers thuis vond de politie later een zelfgemaakte mitrailleur en een revolver. Hij had nog drie maanden tuchthuisstraf te goed. Na dit incident werd het in de kranten stil rond dominee Bik, behalve dan het bericht dat hij zijn strijd tegen de aanhangers van Lou voortzette door middel van een stichting. In 1969 over-

leed Bertus Bik en is zijn kerkgenootschap opgeheven. Twintig jaar later werd hij met zijn echtgenote Adriana van Essen verenigd in de dood. Beiden liggen op de lutherse begraafplaats Rustoord in Diemen.

Ondanks alle tumult lijkt er van een geestelijke nalatenschap in het geval van dominee Bik nauwelijks sprake te zijn al zijn enkele 'predikaties' in druk verschenen. Zijn levensverhaal zoals dat uit krantenberichten valt af te leiden is vooral karikaturaal, maar misschien wordt daarmee de hoofdpersoon onrecht aangedaan. In verband met de veroordeling van Lou de Palingboer merkte Bik op dat veel fatsoenlijke mensen hetzelfde lot ondergingen als deze charlatan. Het vonnis op zichzelf zei hem niet zoveel. 'Als er één vervolgd is dan ben ik het wel.' Voor mij ligt een radiopreek uit 1933. Het is een serieus verhaal waar weinig op is aan te merken tenminste voor wie zijn bezwaar tegen sportmaniakken-dom en naaktdanserij deelt. Een redenaarstalent kan de predikant bovendien niet ontzegd worden. Dominee Bik trok volle kerken. Zelfs de dienst die in 1948 na de paneelzagerij werd gehouden voor de verscheurde gemeente aan de Kloveniersburgwal werd bezocht door meer dan tweehonderd personen.

Veel duidelijker is het gesteld met de maatschappelijke rol en betekenis van dominee Biks anti-revolutionaire strijdmakker Johannes Cornelis Haspels. De gereformeerde burgemeester van Enkhuizen verzette zich als enige van zijn ambtsgenoten tegen de maatregelen van professor Jan van Dam die als secretaris-generaal het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming leidde. De segregatie in het onderwijs werd door Haspels niet uitgevoerd. Mede dankzij het optreden en het voorbeeld van de burgemeester hebben bijna alle joodse inwoners van Enkhuizen de bezettingstijd overleefd.

Mijn eigen betrekkingen met luthers Amsterdam zijn niet erg uitgebreid, maar toch niet beperkt tot de Melanchtontschool. Als er zich in ons gezin medische problemen voordeden, werden wij onderzocht of opgenomen in het Lutherse Diaconessenhuis aan het Vondelpark. Nog goed herinner ik me de granito vloeren en het witte tafeltje waar de bezoekerskaart getoond moest worden, de lysollucht en de strenge hoofdzuster. De vreugde toen ik ineens mijn buurmeisje in verpleegstersuniform herkende. En de vitrine met handwerken van de dames van het Rode Kruis. Mijn vader heeft in dit ziekenhuis zijn laatste uren beleefd.

Heel goed herinner ik me een bijeenkomst in de Ronde Lutherse Kerk aan het Singel. Er trad een enorm groot accordeonorkest op. Vaag staat me bij dat het iets te maken had met evangelisatie en een destijds gevierde prediker, maar achtergrond en doelstelling van de accordeonvereniging zijn niet meer te achterhalen. Verdwenen in de mist van de geschiedenis. Het gebeuren maakte destijds grote indruk op me. Ze speelden een lied van de calvinistische geestelijke Au-

gustus Montague Toplady op een oude, naar een driekwartsmaat getransformeerde, melodie waarvan de oorsprong onduidelijk is. In de vertaling van Jacqueline van der Waals kreeg het gezang grote bekendheid en is het bij velen nog steeds geliefd. De meeste kerkgangers zongen het dan ook uit hun hoofd.

*Vaste rots van mijn behoud,
als de zonde mij benauwt,
laat mij steunen op uw trouw,
laat mij rusten in uw schouw,
waar het bloed door U gestort,
mij de bron des levens wordt.*

De ingang van Rapenburg 51 met rechts het lokaal van de eerste klas, 2013

Petten, 2014

Harlingen, 2023

Huisduinen, 2023

Huisduinen, 2023

Huisduinen, 2013

Uitgezonderd de onderstaande regels van Theodor Fontane zijn alle foto's en teksten van de auteur en verschenen niet eerder.

*Die sagen so, und jene so,
Die sagen hier, und jene da;
Ein Glück nur, daß es irgendwo
Und daß es überhaupt geschah.*

Tekst en fotografie Pieter Bakker
Uitgave Stichting Kunst en Wetenschap
Druk Van der Eems Easterein
Copyright © 2024 P.I. Bakker
ISBN 978-90-79151-29-5
NUR 653
ISSN 2542-5420